

ERKEN ÇAĞATAYCA DÖNEMİNE AİT BİR FIKIH KİTABI

A FIIH BOOK OF THE EARLY CHAGATAI PERIOD

Mehdi REZAEI* Öz

Son zamanlarda araştırmaların artmasıyla birlikte farklı kütüphane ve koleksiyonlarda Çağatay Türkçesiyle yazılmış birçok eser gün ışığına çıkmıştır. Söz konusu eserlerden biri de elimizdeki yazının konusunu oluşturan hacimli bir fıkıh eseridir. Bu eser sadece Çağatay sahasının değil genel Türk edebiyatının da şimdiye kadar bulunmuş en hacimli fıkıh eserlerinden biridir. Beş yüz sayfadan oluşan bu eser İslamî kuralları anlatmak üzere yüz baba ayrılmış, her bapta belli bir konu tüm ayrıntılarıyla incelenmiştir. Eksik olan bu yazmanın adı ve yazarı belirsizdir. İki müstensih tarafından kaleme alınan bu yazma gayet temiz ve okunaklıdır. İran Millî kütüphanesinde 5-29803 numarayla kayıtlı olan bu eser, Çağatay Türkçesi başta olmak üzere genel Türk dili ve edebiyatı açısından da oldukça önemlidir. Fıkıh çalışmalarının yanı sıra Türk dili ve edebiyatıyla ilgili yapılacak olan çalışmalar için de başvurulması gereken bir kaynak niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler

Çağatay Türkçesi, Fıkıh Kitabı,
Dil Özellikleri

Keywords

Chagatai Turkic, Fiqh Book,
Linguistic Features

Abstract

In recent years, along with the increase of researches, many works in Chagatai Turkic have been found in libraries and collections. One of these works is a fiqh tome, written in Chagatai Turkic. This work, not only in Chagatai literature but also in general Turkic literature, is amongst the biggest works of fiqh ever found. The purpose of this 500-page work is to state the Islamic principles. It is divided into a hundred chapters, in each chapter, a specific topic is examined with all the details. This work is incomplete, its name and author are not known. This version, which was written by two writers, is very clear and readable. The mentioned work, registered by the No. 5-29803 in the National Library of Iran, is of great importance in the field of Chagatai literature. The current work is a source, which can be used in future fiqh researches, as well as in researches about Turkic language and literature.

*Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i
Üniversitesi Fars Edebiyatı ve
Yabancı Diller Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
rizai_m613@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-8917-1559
Tahran / İRAN

Gönderim Tarihi: 17/07/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

GİRİŞ

İslamiyet yayıldıktan sonra İslam âleminde dinî içerikli pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler genel olarak İslam'ı ve İslâmî kuralları kitlelere öğretmek amacıyla yazılmıştır. Söz konusu eserler çeşitli ulusların edebiyatını içerik ve biçim bakımından ciddî bir şekilde etkilemiştir. Türk edebiyatında ilk İslâmî eserler Karahanlı döneminde ortaya çıkmış, bu dönemden itibaren Türk edebiyatı yeni bir evreye girmiştir. İslam medeniyeti ve kültürünün yanı sıra Arapça ve Farsça ile yakın temasta bulunan Türk edebiyatı, yeni içerik, yeni üslup, yeni kavramlar, yeni sözcükler sayesinde köktenci bir şekilde değişime uğramıştır. Karahanlı döneminde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* gibi önemli eserler yazılsa da bu döneme ait edebî eserlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Harezm ve Kıpçak sahalarında Türkçe eserlerin sayısında bir artış görülse de Çağatay döneminde eser sayısı ve çeşitlilik bakımından parlak bir devrin yaşandığı görülür. Bu yüzden Türk edebiyatı tarihinde Çağatay edebiyatının müstesna bir konumda olduğunu söyleyebiliriz. Başka tabirle Türk edebiyatının en verimli dönemlerinden biri Çağatay dönemidir. Yüzyıllar boyunca devlet dili olmakla birlikte bilim, din, sanat ve edebiyat dili olarak da kullanılan Çağatay Türkçesi beş yüz yılı aşkın bir sürede çeşitli coğrafyalarda etkisini sürdürmüştü. Orta Asya, Anadolu, İran, Hindistan gibi bölgelerde kaleme alınan Çağatay eserleri söz konusu edebiyatın zenginliğini göstermektedir. Türk edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden olan Ali Şir Nevaî yazdığı Türkçe eserlerle bu edebiyatı adeta zirveye taşımıştır. Babürlülerin kurucusu olan Babür Şah kaleme aldığı *Babürnâme* ile Türk edebiyatının en önemli mensur eserlerinden birini yazmıştır. Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* ile Türk tarihi ve kültürünü aydınlığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bunların yanı sıra Çağatay Türkçesiyle yazılmış onlarca edebî eser, söz konusu edebiyata çok farklı bir kimlik kazandırmıştır. Çağatay edebiyatı ile ilgili diğer bir husus ise bu lehçe ile yazılmış fıkıh eserleridir. Bilindiği gibi fıkıh ile ilgili yazılan eserler çeşitli konulara değindikleri için dinî çalışmaların yanı sıra dil ve edebiyat bakımından da oldukça önemlidirler. İnsan hayatının farklı alanlarıyla ilgili sunduğu bilgiler, ayrıntılı yorumlar, dil özellikleri, geniş sözcük hazinesi vb. hususlar dikkate alındığında bu tarz eserlerin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Türk edebiyatında fıkıh ile ilgili birçok eserin yazıldığı bilinmektedir. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış olan *Kitab-ı Gunya*, *Vikâye Tercümesi*, *Kudûrî Tercümesi*, *Mukaddime-i Kutbuddîn*, *Levh-i Mübârek*; Kıpçak sahasına ait *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, *Kitâb Fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî*, *Kitâb fi'l-Fıkh* ve *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî* Türk edebiyatının en önemli fıkıh eserlerinden sayılmaktadır.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış fıkıh eserleri ise son zamanlarda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bunlar arasında Babür Şah'ın manzum olarak yazdığı *Mübeyyen Der Fıkh ve Muhammed bin Ahmedü'z-Zâhid* tarafından kaleme alınan *Tergîbü's-Salât* Çağatay Türkçesiyle yazılmış önemli fıkıh eserlerindedir. *Mu'allimü'l-Etrak* da fıkıh konularını anlatan başka bir eser olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak Çağatay Türkçesiyle yazılmış fıkıh eserleri zikrettiğimiz kaynaklarla sınırlı değildir. Araştırmaların artmasıyla birlikte yeni yazmalar da ortaya çıkmaktadır. Bu eserlerden biri de İran Millî Kütüphanesi'nde bulunan ve çalışmamızın konusunu oluşturan bir elyazmasıdır.

Kanaatimizce çeşitli kütüphane arşivlerini kapsamlı bir şekilde araştırdığımızda bu eserlere benzer birçok yazma elde edilecektir.

Elimizde bulunan bu denli hacimli bir yazmanın günümüze kadar bilinmemesi Çağatay edebiyatının yeterince araştırılmadığı ve bundan sonra da Çağatay Türkçesiyle yazılmış birçok eserin ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Özellikle İran kütüphaneleri bu bakımından oldukça zengindir.

YAZMANIN ÖZELLİKLERİ

İran Millî Kütüphanesi'nde bulunan yazma günümüze kadar elde edilmiş en hacimli Türkçe fıkıh eserlerinden biridir. 500 sayfadan oluşan bu yazmanın baştan beş ve sondan altı sayfası boş bırakılmış, 276. sayfasında da herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Eserin yazarı ve adı hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken yazmanın ketebe kaydındaki bilgilere göre yazma iki müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Bu da söz konusu eserin başka bir nüsha üzerinden istinsah edildiğini göstermektedir. Yine eserin ketebe kaydına göre ilk 164 varak Molla Seyyid Ali, geri kalan 206 varak ise Molla Bay Murad tarafından kaleme alınmıştır. Bu verilerden hareketle eserin toplam varak sayısı 370'tir; ancak bizim elimizde bulunan yazmada 250 varak bulunmaktadır. Demek ki İran Millî Kütüphanesi'nde bulduğumuz yazma 120 varak eksiktir. Ayrıca bazı sayfa kenarlarında Farsça (اینجا چند صفحه افتاده است) "burada birkaç sayfa eksiktir" gibi ibareler görülmektedir. Molla Seyyid Ali tarafından yazılan sayfalarda on beş, Molla Bay Murad'ın kaleme aldığı sayfalarda ise on yedi satır bulunmaktadır. Yazma kitaplaştırıldığında varakların düzeni bozulmuş, kimi sayfaların yeri başka sayfalarla değiştirilmiştir. Örneğin 44. bap yazmanın sonlarında yer almaktadır.

Eser yüz baba ayrılmıştır; fakat eksik sayfalardan dolayı yirmi altı babın başlığı belli değildir. Elimizdeki yazmanın ketebe kaydına göre bu yazmanın yazılışı 20 Ramazan 1196 (29 Ağustos 1782) Pazar günü sona ermiştir. Yazma eksik sayfalarına rağmen Çağatay edebiyatının en hacimli eserlerinden biridir.

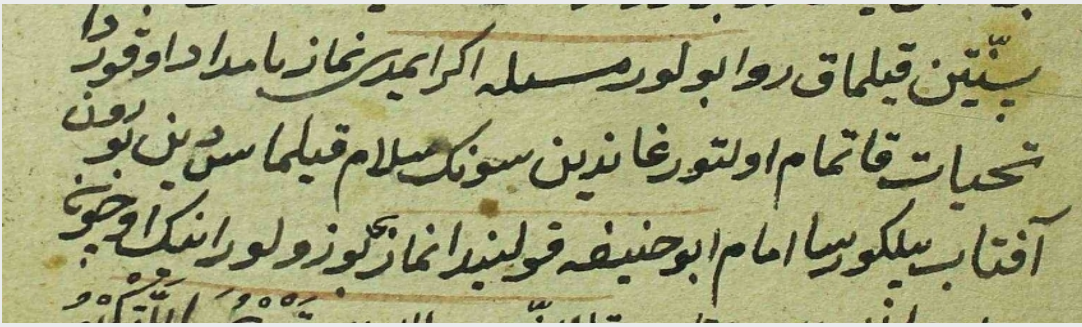
Yazmada verilen bilgiye göre eserin yazarı *kitābu'ş-şalāt* adında başka bir eseri de kaleme almıştır: *bu mes'eleni kitābu'ş-şalāt'da aytıp tamām kıldımız* "bu meseleyi Kitābu'ş-Şalāt'ta anlatıp bitirdik".

Eserde beş sayfalık bir giriş bulunmaktadır. Girişte bilimin önemine vurgu yapılarak âlimlerin peygamberlerin izinden gittikleri anlatılmıştır. Bu bölümde verilen bilgilere göre bu eserdeki fikhî meseleler İmam Ebu Hanife, İmam Şâfiî, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed bin Hasan görüşlerine dayanmaktadır. Bu bölümde, her şeyden önce Allah'ın birliğine inanmak gerekli görülmüştür. Dinî konularda ilk olarak Allah'ın daha sonra Peygamber'in ve en sonda da fıkıh bilginlerinin sözlerine uymak lüzumlu görülmüştür. Aynı bölümde fikhî meselelerin öğrenmesiyle ilgili Peygamber ile Muâz bin Cebel arasında gerçekleşen ikili konuşmaya yer verilmiştir.

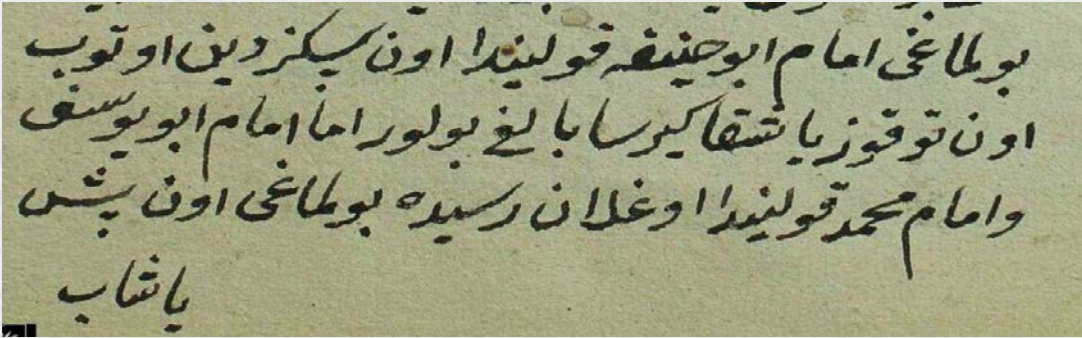
Esere baktığımızda dokuzuncu baba kadar başlıklar *Kitāb-ı evvel* "birinci kitap", *Kitāb-ı duvum* "ikinci kitap" vb. şekilde birbirinden ayrılmışlardır; ancak on birinci bapтан itibaren baplar *Bāb-ı yāzdehüm* "on birinci bap", *Bāb-ı devāzdehüm* "on ikinci bap" vb. şekilde gösterilmiştir. Babın sırası belirtildikten sonra başlığın konusu Arapça

olarak yazılmış, ardından da Çağatay Türkçesiyle söz konusu babın neyin hakkında olduğuna dair kısaca bilgi verilmiştir. Bu başlangıçtan sonra belirtilen konu tüm ayrıntılarıyla ele alınmış, farklı meseleler etrafında enine boyuna tartışılmıştır. Örneğin oruç babında oruç tutmanın tüm koşullarını ayrıntılı bir şekilde anlatmak için altmış meselenin üzerinde durulmuştur.

Kimi durumlarda yukarıda adı geçen imamların görüşlerine de yer verilerek herhangi bir mesele hakkında farklı bir görüş bulunduyorsa o görüş aktarılmıştır. Örneğin namazın vakti konusunda farklı bir görüşe sahip olan İmam Ebu Hanife'nin yorumuna şu şekilde yer verilmiştir: *mes'ele eger imdi namāz-ı bāmdād oqurda taḥiyyātka tamām oltuğandın soñ selām kılmadın burun āftāb bilgürse İmām Hanīfe qavlında namāzı bozulur.*

Ergenlik yaşı konusunda da farklı görüşler şu şekilde anlatılmıştır: *İmām Hanīfe qavlında on sekkizdin ötüp on tokkuz yaşka kirse bāliğ bolur ammā İmām Ebū Yūsuf ve İmām Muḥammed qavlında oğlan resīde bolmağı on biş yaşap on altığa kirse bāliğ bolur.*

YAZMANIN BAPLARI

Bapların başlığı Farsça sayılarla belirtilmiştir. Yazmanın sonlarına doğru başlıklar kırmızı mürekkeple yazılsa da büyük bir bölümü siyah mürekkeple yazılmıştır. Daha önce anlattığımız gibi yazmanın eksikliği sebebiyle bazı bapların başlığı belli değildir. Başlığı belli olmayan baplar şunlardır: 6., 7., 13., 27., 28., 29., 30., 39., 41., 42., 43., 57., 58., 62., 63., 80., 87., 88., 89., 92., 93., 94., 95., 96., 97. ve 98. bap.

Kimi bapların başlığı anlatılan konu itibariyle tahmin edilebilir. Örneğin 8. baptan önce mesh etmek hakkında bilgi verildiğine göre 7. babın mesh etmekle ilgili olması muhtemeldir veya 44. baptan önce miras ve kadın erkek ilişkisi gibi konular uzun uzun anlatılmıştır. Yazmada başlığı belli olan baplar şu şekildedir:

1. *Kitāb-ı evvel* در بیان معرفت الله والایمان والتوحید والاسلام و شریعت *barça yaratkanlar içinde evvel yaratkan ne turur dip sorsalar cevāb aytmaq kirek avvel ma'rifetullāh turur dip.* Birinci bapta marifet, iman, tevhit ve şeriat gibi kavramların tanımı yapılmış, Allah'ın mutlak kudretinden bahsedilip sıfatlarını sıralanmıştır. Bu bölümde, yüz yirmi dört bin peygambere, kutsal kitaplara, meleklerle, imamlara, kıyamete, cennete ve cehenneme iman getirmek vacip sayılmıştır. Müslüman olmanın koşullarından bahsedilip İslam'ın namaz, oruç, zekât, hac ve gusül gibi farizalarından söz edilmiştir. Devamında söz konusu farizaların hangi koşullarda uygulanabileceği hakkında bilgiler verilmiştir.

2. *Kitāb-ı düvvüm* در بیان طهارت *ābdest suyu birle yuvunmaq bābı turur.* Bu bapta abdest ve abdestte kullanılan suyun özelliklerinden bahsedilmiştir.

3. *Kitāb-ı siyyüm* الجنابة من الاغتسال و الصلوة و الاغتسال من الجنابة *bu ol bāb turur ṭahāret kılmak ikki türlü bolur biri namāzğa ṭahāret kılmak ve taqı biri cenābatka.* Üçüncü bap namaz abdesti ve gusül hakkındadır.

4. *Kitāb-ı çahārūm* الجنابت من الاغتسال *bu ol bāb turur kimersege cenābet ḥāli tigse neçük gusl kılmak kirek.* Dördüncü bap gusül hakkındadır.

5. *Kitāb-ı pencüm* الحيض والبار والمياه *bu ol bāb turur kim sular kim arıksız ya'nî necis bolğay anı bilmek ṭahāret kılmakğa ve taqı gusl kılmakğa revā ve taqı nārevā ikenin bilmek kirek.* Beşinci bap pis sular ve abdest almak veya gusletmek için kullanılabilen sular hakkındadır.

8. *Kitāb-ı heştüm* يخلف الوضوء *bu teyemmüm kılmaknı bilmek bābı turur.* Sekizinci bap teyemmüm hakkındadır.

9. *Kitāb-ı nüühüm* بيان الصلوة *bu namāz bābı turur imdi namāznı netük kılar anı bilmek kirek.* Dokuzuncu bap namaz hakkındadır.

11. *Bāb-ı yāzdehüm* بيان يكره من الصلوة فى الاوقات *bu ol bāb turur kim kayu vaktde namāz kılmak mekrūh turur anı bilmek bābı turur.* On birinci bapta namaz kılmanın hangi vakitlerde mekrūh olabileceğinden bahsedilmiştir.

12. *Bāb-ı devāzdehüm* مايجوز من الصلاة و ما لايجوز *bu ol bāb turur kim namāzğa kayu revā ve kayu nārevā bolmas ikenin bilmek bābı turur.* On ikinci bapta namazda nelerin doğru olup olmadığı anlatılmaktadır.

14. *Bāb-ı çahārdehüm* بيان صلوة المريض والمسافر *bu ol bāb turur kim kimerse igilik bîmār bolsa yā müsāfir bolsa namāznı netük kılmak kirek anı bilmek bābı turur.* On dördüncü bapta hasta ve yolcunun namazı hakkında bilgi verilmiştir.

15. *Bāb-ı pānzdehüm* بيان السهو فى الصلاة *bu ol bāb turur kimerse namāz içinde unutup ğalaṭ kılsa ya ziyāde kılsa ya kem bolsa kayu yerde secde-yi sehv kilür ve taqı kayu yerde kilmes munı bilmek bābı turur.* On beşinci bapta sehv secdesi anlatılmıştır.

16. *Bāb-ı şānzdehüm* (تلاوت) بيان سجده تيلوت *bu ol bāb turur kimerse ḳur'an okurda secde āyetleri vāki' bolsa netük kılmak munı bilmek bābı turur.* On altıncı bapta secde ayetleri hakkında bilgi verilmiştir.

17. *Bāb-ı hefdehüm* بيان صلاة الجمعة *bu ol bāb turur kim ādîne namāznı kılmak netük bolur ne yerde revā bolur ve netük yerde revā bolmas cümlesin bilmek kirek.* On yedinci bapta cuma namazı etraflica anlatılmıştır.

18. Bāb-ı hejdehüm در بیان صلاة العیدین bu ol bāb turur kim 'iyd namāzını netük kılmak kirek anı bilmek bābı turur. On sekizinci bapta bayram namazı hakkında bilgi verilmiştir.

19. Bāb-ı nuzdehüm در بیان التکبیر فی ایام التشریق bu ol bāb turur kurban 'iydidin kin üç kün eyyamü't-teşrîk künleri içinde tekbîr netük kılmak sünnet bolur mu ya farîza turur mu su'al bilmek kirek bābı turur. On dokuzuncu bapta Kurban Bayramı'ndan sonra üç günlük teşrîk eyyamında söylenen tekbir hakkında bilgi verilmiştir.

20. Bāb-ı bistüm در بیان الاضحیه bu ol bāb turur kim kurban 'iydide kurbanlık sünnet mü turur ya farîza mu turur. Yirminci bapta Kurban Bayramında kurban kesmenin farz mı sünnet mi olduğu üzerinde durulmuştur.

21. Bāb-ı bist ü yeküm در بیان غسل الميت bu ol bāb turur kim ölügni netük kılmak (yumağ) ve netük kefen kılmak kirek ölügni yumağ kefen kılmak farîza turur ya sünnet mü turur munı bilmek bābı turur. Yirmi birinci bapta ölünün yıkanması ve tekfini hakkında bilgi verilmiştir.

22. Bāb-ı bist ü düvvüm در بیان صلاة الجنائزه bu ol bāb turur kim ölüge cenāze namāzı kılmak farîza turur mu ya sünnet turur mu anı bilmek bābı turur. Yirmi ikinci bapta cenaze namazı üzerinde durulmuştur.

23. Bāb-ı bist ü siyyüm در بیان الشهادة bu ol bāb turur kimerse netük ölse şehîd bolur ve netük bolsa şehîd bolmas munı bilmek bābı turur. Yirmi üçüncü bapta şehadet hakkında bilgi verilmiştir.

24. Bāb-ı bist ü çahārum در بیان الحيض bu ol bāb turur kim hatun namāzsız bolsa ve tağı netük hün körse namāzsız bolur yana niçe künde pāk bolur munı cümlesin bilmek bābı turur. Yirmi dördüncü bapta hayız konusu üzerinde durulmuştur.

25. Bāb-ı bist ü pencüm در بیان النفاس bu ol bāb turur kim hatun oğlan kiltürgendin soñ niçe künde pāk bolur munı bilmek bābı turur. Yirmi beşinci bapta nifas hakkında bilgi verilmiştir.

26. Bāb-ı bist ü şeşüm در بیان الصوم bu ol bāb turur kim ramazan ay içinde rüze netük tutmak kirek ve tağı netük kılsa bozulur ve netük kılsa bozulmas munıñ barçasın bilmek kirek. Yirmi altıncı bapta oruç tutmak üzerinde durulmuştur.

31. Bāb-ı siy ü yeküm در بیان زکوة bu ol bāb turur kişi zekāt berse netük bermek kirek kayu kimersege bermek revā bolur netük kişiğe berse revā bolmas farîza turur mu ya sünnet turur mu munı bilmek kirek. Otuz birinci bapta zekāt hakkında bilgi verilmiştir.

32. Bāb-ı siy ü düvvüm در بیان زکوة الذهب و الفضة bu ol bāb turur kim altun kümüş zekātını netük bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz ikinci bapta altın ve gümüşün zekātı üzerinde durulmuştur.

33. Bāb-ı siy ü siyyüm در بیان زکوة الابل bu ol bāb turur kim tivedin netük zekāt bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz üçüncü bapta deve zekātı hakkında bilgi verilmiştir.

34. Bāb-ı siy ü çahārum در بیان زکوة البقر bu ol bāb turur kişiniñ uyu bolsa uyge netük zekāt bolur munı bilmek bābı turur. Otuz dördüncü bapta sığır zekātı hakkında bilgi verilmiştir.

35. Bāb-ı siy ü pencüm *در بیان زکوة الغنم* bu ol bāb irür kim kişinin koy bolsa koyğa netük zekāt bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz beşinci bapta koyun zekāti üzerinde durulmuştur.

36. Bāb-ı siy ü şeşüm *در بیان زکوة الخيل* bu ol bāb turur kim yundқа netük zekāt kilür munı bilmek bābı turur. Otuz altıncı bapta atın zekāti hakkında bilgi verilmiştir.

37. Bāb-ı siy ü heftüm *در بیان العشریات السیر* bu ol bāb turur kim yirdin çık(k)an nierselerge zekātını netük bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz yedinci bapta tarım ürünleri zekāti hakkında bilgi paylaşılmıştır.

38. Bāb-ı siy ü heştüm *در بیان الحج و العمرة* bu ol bāb turur kişi hacc-ı 'umre kılsa netük kılmak kirek kayusı farıza turur kayusı vācib turur kayusı sünnet turur anı bilmek bābı turur. Otuz sekizinci bapta hac ve umre hakkında bilgi verilmiştir.

40. Bāb-ı çihilüm *در بیان النکاح* (Kırkıncı babın başlığı sayfa sonunda yer almakta ve bu sayfadan sonra birçok sayfa eksiktir.)

44. Bāb-ı çihil ü çahārum *در بیان الولد عندالفرقة* bu ol bāb turur kim ir hatunı birle cüdā bolsalar ayrılırsalar oğul kız atasığa bolur mu anağa bolur mu munı bilmek bābı turur. Kırk dördüncü bapta boşanmış eşlerin çocuklarının durumu anlatılmıştır.

45. Bāb-ı çihil ü pencüm *در بیان حق الزوجين* bu ol bāb turur kim ir hakkı hatunğa hatun hakkı irge netük bolur munı bilmek bābı turur. Kırk beşinci bapta eşlerin arasındaki haklar hakkında bilgi verilmiştir.

46. Bāb-ı çihil ü şeşüm *در بیان الطلاق* bu ol bāb turur kim kişi hatunını talāk kılayın dise ni türlüğ aytmakı birle talāk bolur munı bilmek bābı turur. Kırk altıncı bapta boşanma üzerinde durulmuştur.

47. Bāb-ı çihil ü heftüm *در بیان العنين والخصى و المجبوب* bu ol bāb turur kim kişi hatun alsa hatunğa yakınlık kılmasa anıñ hükmü netük bolur anı bilmek bābı turur. Kırk yedinci bapta erkeğin eşine yaklaşmaması durumunda hükmün ne olabileceği tartışılmıştır.

48. Bāb-ı çihil ü heştüm *در بیان الرجعة* bu ol bāb turur kim ir hatunnu talāk kılsa yana almakğa erklig bolur munı bilmek bābı turur. Kırk sekizinci bapta erkeğin eşini boşadıktan sonra tekrar onunla hangi şartlarda evlenebileceği üzerinde durulmuştur.

49. Bāb-ı çihil ü nüühüm *در بیان العتد* bu ol bāb turur kim hatun 'iddet tutar bolsa netük tutmak kirek niçede 'iddeti çıkar ve tağı niçede çıkmas munı bilmek bābı turur. Kırk dokuzuncu bapta kadınların iddet süresine dair bilgiler paylaşılmıştır.

50. Bāb-ı pencāhum *در بیان مايقع به الطلاق* bu ol bāb turur kim kişi hatunını niçe türlüğ söz birle talāk bolur niçe türlüğ söz birle talāk bolmas munı bilmek bābı turur. Ellinci bapta erkeğin hangi sözleriyle boşanmanın gerçekleşebileceği ve hangi sözlerle gerçekleşmeyeceği anlatılmıştır.

51. Bāb-ı pencāh u yeküm *در بیان الایلاء* bu ol bāb turur kim kayu kişi kāsam yād kılsa hatunınga katılmağay men dip ol anğ netük bolur katılsa yana ne kilür munı bilmek bābı turur. Elli birinci bap bir erkeğin eşiyile cinsel ilişkide bulunmayacağına dair yemin etmesi hakkındadır.

52. Bāb-ı pencāh u düvvüm *در بیان اللعان* bu ol bāb turur kim kişi hatunınga oynaş kıldıñ dip şirket kılsa ir hatunı birle yaraşmakı ve tağı ayrılmakı netük bolur munı bilmek bābı turur. Elli

ikinci bapta bir erkeğin kendi eşine oynas buldun dediği hâlinde eşlerin barışma veya ayrılma koşulları tartışılmıştır.

53. *Bāb-ı pencāh u siyyüm* در بیان العتاق *bu ol bāb turur kim kişi kulını küñini āzād kılsa netük kılsa āzād bolur netük kılsa āzād bolmas munı bilmek bābı turur.* Elli üçüncü bapta erkek ve kadın kölelerin ne şekilde azat edileceği hakkında bilgi verilmiştir.

54. *Bāb-ı pencāh u çahārum* المکاتب و المدبّر و الولد و المکاتب *bu ol bāb turur kim kayu küñ hācesidin 'ayal kiltürse netük bolur müdebbir kılmak ve taķı mükātib kılmak netük bolur munı bilmek bābı turur.* Elli dördüncü bapta bir cariye'nin sahibinden dünyaya çocuk getirmesi hakkında bilgi paylaşılmıştır.

55. *Bāb-ı pencāh u pencüm* الحرام و الحلال *bu ol (bāb) turur kim kişi netük baksa helāl netük kişiğe kıramak harām turur munı bilmek bābı turur.* Elli beşinci bapta helal ve haram bakışların üzerinde durulmuştur.

56. *Bāb-ı pencāh u şeşüm* الأشربة *bu ol bāb turur kim içer nierselerde kayusı helāl turur ve taķı kayusı harām turur munı bilmek bābı turur.* Elli altıncı bap helal ve haram içecekler hakkındadır.

59. *Bāb-ı pencāh u nühiüm* الوديعة *bu ol bāb turur kim kişi kişiğe emānet tapşurmak ol emānet tapşurğanı tik yok bolsa helāk bolsa tāvān kilür kilmes mü munı bilmek bābı turur.* Elli dokuzuncu bapta emanet ve onun kaybolması üzerinde durulmuştur.

60. *Bāb-ı şeştüm* اللقطة *bu ol bāb turur kim özge kininde niersesin kālasın tapkan bolsa anı netük kılmak kirek munı bilmek bābı turur.* Altmışıncı bapta birine ait herhangi bir eşyanın bulunması durumunda yapılması gerekenler anlatılmıştır.

61. *Bāb-ı şešt ü yekiüm* جعل الابن *bu ol bāb turur kim kişi kaçkan niersenı tutsa anı netük kılmak kirek munı bilmek bābı turur.* Altmış birinci bapta kaçan bir şeyin (hayvan vb.) yakalanması durumunda ne yapılması gerektiği anlatılmıştır.

64. *Bāb-ı şešt ü çahārum* الاجارات *bu ol (bāb) turur kim kişi kişidin at yılķı muzdğa alsa ol yılķı ölse tise tāvān kilür mü kilmes mü andağ ok kişini muzdğa tutsa at yılķı bakturğalı anı ilginde helāk bolsa tāvān kilür mü kilmes mü munı bilmek bābı turur.* Altmış dördüncü bapta ücret karşılığında birinden at kiralandığı veya bir kişinin ücret karşılığında başkasının atına baktığı sırada atın ölümü gerçekleşirse ne gibi bir yolun izlenilmesi gerektiği açıklanmıştır.

65. *Bāb-ı şešt ü pencüm* الغصب *bu ol bāb turur kim kişi kişinin niersesin zor birle alsa netük yerde tāvān kilür netük yerde tāvān kilmes yana zor kılmak mübāh turur mu ya harām turur mu munı bilmek bābı turur.* Altmış beşinci bapta gasp ve zorbalık hakkında bilgi verilmiştir.

66. *Bāb-ı şešt ü şeşüm* السرقة والحدود *bu ol bāb turur kim kişinin ne niersesin oğurlasa had vācip bolur anı bilmek bābı turur.* Altmış altıncı bapta hırsızlık ve onun cezası üzerinde durulmuştur.

67. *Bāb-ı şešt ü heftüm* الشهادت *bu ol bāb turur kim kişi kişiğe güvāhlık berse netük güvāhlık bermekin bilmek kirek bābı turur.* Altmış yedinci bapta tanıklık hakkında bilgiler aktarılmıştır.

68. Bāb-ı şest ü heştüm الصدقة و الوقف در بیان الوقف و الصدقة bu ol bāb turur kim kişi öz malını tanrı tebārek ve te'alanın rızası için vakf kılsa yaşıllık işke dürüst bolur mu ya bolmas mu muni bilmek bābı turur. Altmış sekizinci bapta vakıf ve sadaka hakkında bilgi verilmiştir.

69. Bāb-ı şest ü nüühüm الشركة در بیان الشركة bu ol bāb turur kim kişi ortak bolsa nitek türlü işlerge ortak bolsa revā bolur ve taqı nitek türlü işlerge ortak bolsa revā bolmas muni bilmek bābı turur. Altmış dokuzuncu bapta ortaklık ve onun koşulları üzerinde durulmuştur.

70. Bāb-ı heftādum الأيمان در بیان الأيمان bu ol bāb turur kim kişi anı içse anı bolur kefarete kilür nitek anı içse anı bolmas kefarete kilmes muni bilmek bābı turur. Yetmişinci bap yemin etme hakkındadır.

71. Bāb-ı heftād u yeküm السلم در بیان السلم bu ol bāb turur kim körünmes niyerselerge sattıg kılsa revā bolur mu bolmas mu muni bilmek bābı turur. Yetmiş birinci bap bir şeyi görmeden satın alma hakkındadır.

72. Bāb-ı heftād u düvvüm البيوع در بیان البيوع bu ol bāb turur (kim) kişi sevda kılsa netük kılsa helāl bolur netük sevda kılsa harām bolur muni bilmek bābı turur. Yetmiş ikinci bapta alışveriş hakkında bilgi verilmiştir.

73. Bāb-ı heftād u siyyüm الصرف در بیان الصرف bu ol bāb turur kim altunnu kümüşke kümüşni altunğa satkın alsa netük kılmak kirek tarıknı tarığğa satkın alsa ya altunluk niyerseni altunğa kümüşlük niyerseni kümüşke satkın alsa netük kılmak kirek muni bilmek bābı turur. Yetmiş üçüncü bap farklı nesnelere birbirleriyle değış tokuş yapılması hakkındadır.

74. Bāb-ı heftād u şahārum الشفعة در بیان الشفعة bu ol bāb turur kim kişi evin yerin bağıın satar bolsa bığāne kişiğe imdi koşnuları ol yerni özleri almak tilese munun atı tazīce şuf'a timek bolur bu şuf'a time tilek netük bolur muni bilmek bābı turur. Yetmiş dördüncü bapta komşuluk hakkı üzerinde durulmuştur.

75. Bāb-ı heftād u pencüm المضاربة در بیان المضاربة bu ol bāb turur kim kişi bir birige tağar satıp nef'ğa ortak bolmağğa... Yetmiş beşinci bap mudarebe hakkındadır.

76. Bāb-ı heftād u şeşüm الوكالة در بیان الوكالة bu ol bāb turur kim biregü biregünü vekil kılsa da'vî kılmak kayu revā bolmas meger niçe türlü yerde revā bolur. Yetmiş altıncı bapta vekilet hakkında bilgi verilmiştir.

77. Bāb-ı heftād u heftüm الدعاوى در بیان الدعاوى bu ol bāb turur kim kişi birle da'vî kılmak netük bolur. Yetmiş yedinci bapta dava türleri üzerinde durulmuştur.

78. Bāb-ı heftād u heştüm القسمة در بیان القسمة bu ol bāb turur kim bir ikindi kişiler arasında ortaklık bolsa anı netük üleşmek kirek bolur anı bilmek bābı turur. Yetmiş sekizinci bap iki kişi arasında bulunan ortak bir şeyi bölüşmek hakkındadır.

79. Bāb-ı heftād u nüühüm الاقرار در بیان الاقرار bu ol bāb turur kim kişi da'vî içinde sükut tursa söz ibtidā kılmasa mağar kilgen tik bolur muni bilmek bābı turur. Yetmiş dokuzuncu bapta bir davada ikrar etme üzerinde durulmuştur.

81. Bāb-ı heştād u yeküm الكفالة در بیان الكفالة bu ol bāb turur kim kişiğe kefil tursa ilig tutsa dürüst bolur mu tutkuçığa berim kilür mü muni bilmek bābı turur. Seksen birinci bapta kefalet hakkında bilgi verilmiştir.

82. *Bāb-ı heştād u düyyüm* *الحوالة* bu ol *bāb* turur kim bir kişiniñ yana bir kişide algısı bolsa ol birimçi kişiniñ yana özge kişide algısı bolsa... Seksen ikinci bapta havale ve devretme üzerinde durulmuştur.

83. *Bāb-ı heştād u siyyüm* *الزهن* bu ol *bāb* turur kim bir kişi birim için girev koysa ol girev koyğan nirse helāk bolsa hükm-i dīn kilür netük girev koysa revā bolur netük girev koysa revā bolmas munı bilmel *bābı* turur. Seksen üçüncü bap rehin hakkındadır.

84. *Bāb-ı heştād u çahārum* *الصالح* bu ol *bāb* turur kim şulh kılmağ *bābı* turur. Seksen dördüncü bapta barışma üzerinde durulmuştur.

85. *Bāb-ı heştād u pencüm* *المزرعة* bu ol *bāb* turur kim kişi ikin ikseler netük ortak bolsa revā bolur ve tağı netük ortak bolsa revā bolmas munı bilmek *bābı* turur. Seksen beşinci bapta ekin ve ekincilik hakkında bilgi verilmiştir.

86. *Bāb-ı heştād u şeşüm* *الجنایات* bu ol *bāb* turur kim kişi bir kişini öltürse ol kişiğe ne kilür ni yerde *tāvān* kilür ne yerde *kaşāş* kilür munı bilmek *bābı* turur. Seksen altıncı bap cinayet hakkındadır.

90. *Bāb-ı nevedüm* *المرتد* bu ol *bāb* turur kim müslümān kişi ir ve *hatun* kāfir bolsa *na'uzu billāh* anjar ni kilür anıñ niyresesi tavarı kimge bolur munı barça bilmek kirek bolur. Doksanıncı bapta mürtet hakkında bilgi verilmiştir.

91. *Bāb-ı neved ü yeküm* *الجزية* bu ol *bāb* turur kim müslümānlar turur yerde *tersā* *cuhūd* muğ turur bolsalar alarınıñ hükmi nitek bolur anı bilmek *bābı* turur. Doksan birinci bapta cizye üzerinde durulmuştur.

99. *Bāb-ı neved ü nüühüm* *الكراهية* bu ol *bāb* turur kim peygāMBER 'aleyhi's-selām aydı andağ kılmanlar tip ol işni kılmağ kerāhet kılmuş bolur... Doksan dokuzuncu bapta mekruh işler hakkında bilgi verilmiştir.

100. *Bāb-ı şadum* *الكفر* bu ol *bāb* turur kim ir *hatun* tilinde *kaşu* söz aytmak birle kāfir bolur munı bilmek kirek bolur. Yüzüncü bap küfür hakkındadır.

YAZMANIN DİL ÖZELLİKLERİ

Tanıtmaya çalıştığımız bu hacimli eserin bütün dil özelliklerini bir makaleye sığdırmak mümkün değildir. Ancak eserin tipik dil özelliklerine değinmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Söz konusu özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

• Çağatay metinlerinin genelinde görüldüğü gibi elimizde bulunan yazmada da bazı sözcüklerde çift şekil görülmektedir. Bu durum daha çok /ğ/ yerine /k/ sesinin kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır:

mundağ / *مونداغ* (80-5) ~ *mundağ* / *مونداق* (17-3), *andağ* / *انداغ* (84-2) ~ *andağ* / *انداق* (472-8), *uluğ* / *اولوغ* (83-9) ~ *uluğ* / *اولوق* (463-3), *ortağ* / *اورتاغ* (334-13) ~ *ortağ* / *اورتااق* (418-1), *tariğ* / *تريغ* (40-15) ~ *tariğ* / *تريق* (418-16), *arığ* / *اريج* (18-12) ~ *arığ* / *اريق* (349-16), *kuduğ* / *قذوغ* (40-15) ~ *kuduğ* / *قذوق* (38-1), *güvahlık* / *كواه ليق* (310-8) ~ *güvahlık* / *كواه ليك* (323-1), *yuymak* / *يويماق* (120-6) ~ *yumak* / *يوماق* (118-6), *ikinç* / *ايکينچ* (100-1) ~ *ikinçi* / *ايکينچي* (194-8), *tise* / *تيسا* (418-1) ~ *dise* / *ديسا* (80-1), *tik* / *تيک* (418-1) ~ *dek* / *دک* (43-1), *netük* / *نتک* (108-2) ~ *nitek* / *نيتک* (472-17), *sovuk* / *سوق* (211-6) ~ *savuk* / *ساوق* (35-6), *üzük* / *اوزوک* (382-3) ~ *yüzük* / *يوزوک* (382-2).

• Kimi durumlarda Farsça ve Arapça sözcükler Türkçenin ses yapısına göre yazılmıştır:

pencâh u yeküm / پنجاه يكوم (238-1), *şest ü yeküm* / شصت يكوم (275-6), *tilâvet* / تيلوت (95-9), *fıkh* / فيقيه (8-12), *bâliğ* / بالغ (373-15), *hergiz* / هرگز (256-1).

• Sözcük içinde bulunan /d/ ve sızıcı /d/ sesi Çağatay Türkçesinde genellikle /y/ sesine dönüşmüştür; ancak kimi durumlarda söz konusu seslerin korunduğunu görebiliriz. Aynı durum, elimizdeki yazmada da görülmektedir. Çağatay metinlerinde pek görülmeyen *boğun* "halk" sözcüğü bu örneklerden biridir.

eger kuduk içinde *sıçkan tüşüp ölse* "eğer kuyu içine fare düşüp ölse" (38-14), *tilkü kiş adığ arslan dek* "tilki, samur, ayı, aslan gibi" (81-15), *niçe vekil idğalı* "birkaç vekil göndermek için", *kaşu kudukğa bir tamu şarâb tamsa ol kuduk suyu barça harâm bolur* "herhangi bir kuyuya bir damla şarap damlasa o kuyunun bütün suyu haram olur" (260-6), *evvel kint içinde âdîne namâzı kılamak revâ bolur ikinç bodun kirek imâmdın başka üç kişi bolsa revâ bolur* "birinci, cuma namazını kent içinde kılamak uygun olur, ikinci halk gerek, imamdan başka üç kişi olursa uygun olur" (100-1), *bu türlüğ cânavarlar kuduk içinde idimasa bozulmasa anı çıkarsalar* "bu tür hayvanlar kuyu içinde kokuşmayıp bozulmasa onu çıkarsalar" (39-8), *öñdün idmak kirek* "önden göndermek gerek" (124-5), *cenâze namâzı kılamak ol boğun üze cümle farîza turur* "cenaze namazı kılamak bütün halk üzerinde farzdır" (439-10), *kaçan kim sizlerge bu boğunnuş ulukları kilse* "bu halkın büyüklüğü ne zaman sizin yanınıza gelse" (463-3), *eger oğul bolsa bedük bolğınça anası birle turmak kilür* "eğer oğul olursa büyüyünceye kadar annesi ile kalması gerek" (417-7), *bir uçı yerde kalsa ol imdi bedük bolur* "bir ucu yerde kalsa o şimdi büyük olur" (81-8).

Birçok örnekte de *d > y* değişimi yaşanmıştır:

burnu tik ayakı tik ya barmakları tik "burnu gibi, ayağı gibi ya da parmakları gibi" (416-6), *ikki ortağdın birisi ayrılalıñ tise* "iki ortaktan birisi ayrılalım dese" (417-17), *andın son ayrılmaq tilese* "ondan sonra ayrılmak dilsese" (213-14), *boyakçı tik altunçı tik* "boyacı gibi kuyumcu gibi" (282-9), *kuyrukı yok bolsa* "kuyruğu olmazsa" (114-7), *imgek kayğu yok, yémek içmek yok, yatıp uyumak yok* "sıkıntı kaygı yok, yemek içmek yok, yatıp uyumak yok" (13-12).

• Eski Türkçede söz içi ve söz sonunda bulunan /b/ sesi farklı gelişmeler sonucunda /w/ (ف), /v/ (و) ve /y/ (ی) seslerine dönüşmüştür:

tarık tik ya böz tawar tik "ekin gibi ya da kumaş cinsinden mal gibi" (418-16), *ol tawarın barça ol birimçiğe birmek kirek* "o malı tamamen o borçluya vermek gerek" (424-4), *yağşı mu turur yawuz mu turur* "iyi midir yoksa kötü müdür?" (356-1), *at uy ya tive satkın alsa* "at sığır veya deve satın alsa" (361-10), *oları bozmaq öltürmek kul küñ kılamak mal tavarlarını almak hîç revâ bolmas* "onları yenmek öldürmek kul cariye yapmak mal varlıklarını almak asla doğru değildir" (444-13), *anıñ niorsesin tavarın mevokuf kılamak kirek* "onun malının vakfedilmesi gerek" (465-10), *ol öyni imâret kılma* "o evi imaret yapsa" (280-6), *öy igesi andağ aytsa* "ev sahibi öyle söylese" (292-3).

• Çağatay Türkçesinde görülen -AgU > -Av ses olayı eserde görülmemektedir:

yılkı kulun kiltürse tive bota kiltürse uy buzağı kiltürse koy kızılasa "at kulun yavrulasa deve köşek yavrulasa sığır buzağı yavrulasa koyun kuzulasa" (454-7), *kişi*

biregü birle da'va kılsa "bir kişi başka biriyle sorun yaşasa" (456-1), *pāk suğa kırağı tüşse* "temiz suya çiğ düşse" (19-2).

- Yuvarlak ünlülerden önce gelen /ğ/ sesi bazı örneklerde /v/ sesine dönüşmüştür:

tañrı te'ālānıñ dergāhında yavukkrak bolur "Tanrı katına daha yakın olur" (7-17), *kintke yavuk bolsalar* "şehre yakın olsalar" (105-10), *küz faşl sovuk kuruk turur* "güz mevsimi soğuk ve kurudur" (211-6), *kış küñinde savuk suğa* "kış günü soğuk suya" (35-6), *yovuku yok bolsa* "yakını olmazsa" (194-3), *kavun tik alma örük tik* "kavun gibi elma kaysı gibi" (355-3).

Ancak kimi örneklerde /ğ/ ve /g/ sesleri korunmuştur:

imdi kağun ikmekke ortak bolsalar "şimdi kavun ekmeye ortak olsalar" (437-13), *her kim meniñ süñnetimdin yüz ögürse ol meniñ ümmetimdin irmes* "her kim benim süñnetimden yüz çevirse o benim ümmetimden değildir" (29-13).

- Çağatay metinlerinde *toprak* ve *yaprak* gibi sözcüklerde görülen *p > f* değişimi üzerinde çalıştığımız eserde görülmektedir:

kaçan teyemmüm kıtur bolsa arık pāk toprak kirek, neces toprak revā bolmas "ne zaman teyemmüm etmek isterse temiz toprak gerek" (47-10).

İki örnekte *p > f* değişimi tespit edilmiştir:

andağ kim tefsi tik cām tik "öyle ki tepsi gibi fincan gibi" (385-3), *ton ofrak kir bolğunça* "elbise yıpranmış ve kirli olunca" (478-3).

- Çağatay metinlerinde görülen göçüşme olayı elimizdeki yazmada da görülmektedir:

yā oğlum 'ilm örgengil "ey oğlun bilim öğren" (7-6), *koşmaları ol yerni özleri almak tilese* "komşuları o yeri kendileri almak isterlerse" (386-12), *orğu bolğan kişini biregü kefil alsa* "hırsız olan kişiyi birisi kefil alsa" (451-9).

Ancak aynı sözcüklerin aslı biçimleri de eserde görülmektedir:

ya oğrı alsa ya suğa tüşüp helāk bolsa "ya hırsız çalsa veya suya düşüp yok olsa" (263-14), *kişi koñşı öyni satar bolsa* "biri komşu evini satarsa" (432-3), *ol kişiğe öğretmek kirek* "o kişiye öğretmek gerek" (96-2), *andağ kur'an öğretmek için* "öyle Kuran öğretmek için" (297-16), *bu koñşum öyin bağın satar ermiş* "bu komşum evini ve meyve bahçesini satarmış" (388-3).

- Çağatay Türkçesinin önemli ses olaylarından biri ünsüz ikizleşmesidir. Aynı durumu üzerinde çalıştığımız yazmada da görmekteyiz:

hatunığa sekkizdin bir tiger "karısına sekizden bir düşer" (199-3), *ikki hisşe oğlığa tiger* "iki hisse oğluna düşer" (201-9), *kişi rüze içinde sakkız çeynese rüze tebāh bolmas* "kişi oruçken sakız çiğnese orucu bozulmaz" (151-14), *yitti yolu taş atmak kirek* "yedi kere taş atmak gerek" (186-5), *yaz faşl ıssık kuruk turur* "yaz mevsimi sıcak ve kurudur" (211-6), *nefiğe sattık kılsalar* "yararına satarsalar" (350-9), *yay küñinde ten ıssig bolur* "yaz günlerinde vücut sıcak olur" (35-10), *yaman arrık lāğar bolsa* "çok zayıf olsa" (114-6).

- Çağatay Türkçesinde hâl eklerinden önceki zamir n'si kullanılmamaktadır (Ercilasun, 2008, s. 427). Aynı durumu, üzerinde çalıştığımız eserde de görmekteyiz:

yarımı ol **karındaşlarığa** tiger "yarısı o kardeşlerine düşer" (196-2), **tonıda yā tenide** miqdār-ı dirhemdin köprek necāset bolsa "elbisesinde veya vücudunda bir dirhemden fazla necaset olsa" (20-11), **tamām 'azāsığa** su tigürmek "bütün azasına su ulaştırmak" (12-5), **ata anasığa ya oğlığa** "ata anasına ya oğluna" (402-14), **iri bay bolsa iridin** alğay eger fakır bolsa oğuldın "kocası zenginse kocasından alacak eğer fakirse oğuldan" (474-11), **yer igesidin** bahāsın alğay "arsa sahibinden fiyatını alacak" (280-10), **tekbirdin soñ köksige tutmaq kirek** "tekbirden sonra göğsüne tutmak gerek" (64-7).

Kimi durumlarda ise zamir n'si kullanılmıştır. Söz konusu durum genellikle bulunma hâli eki geldiğinde gerçekleşir:

öz **öyinde** toğkan tik bolur "kendi evinde doğmuş gibi olur" (303-10), **şandūk içinde** ya kap **çinde** bolsa "sandık veya kap içinde olsa" (306-5).

• Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk birinci şahsında genellikle -k eki kullanılmıştır (Argunşah, 2013, s. 159; Eckmann, 2017, s. 117). Elimizdeki eserde ise söz konusu şahıs için çoğunlukla -mlz eki kullanılmıştır. Aynı sayfada hem -mlz hem de -k ekini (**kördük** ve **kördümüz** gibi) görmek mümkündür:

yalğan güvāhlık **birdik** tiseler yā gālağ güvāhlık **birdimiz** tiseler "yalan tanıklık yaptık deseler ya da yanlış tanıklık yaptık deseler" (323-1), **tağı bildimiz** kim da'vî kılar kişini men' kılmak kilmes "ve bildik ki dava açan kişiyi engellemek olmaz" (411-7), **bu öyni falān kişidin** ikegü satkın **aldımız** tiseler "bu evi falan kişiden ikimiz satın aldık deseler" (413-6), **imdi bildimiz** kim andağ bolsa alarnı nāhağ öltürmeklik **harām** turur "şimdi bildik ki öyle olsa onları haksız öldürmek haramdır" (472-8), **tansalar öldürmedimiz** tiseler "inkar etseler ve öldürmedik deseler" (309-13), **bildük** kim selām kıлмаğunça namāzdın çıkmak bolmas irmiş "anladık ki selam vermeyince namazdan çıkmak olmaz imiş" (75-14), **atamız saña munça nierge birdi kabul kıldık** "atamız sana bu kadar mal verdi kabul ettik" (278-5), **bu ir bu hatun birle bıçağ kın içinde iken kördük** biz tip güvāhlık berseler imdi bu ir bu hatunnu taşlamak kilür "bu erkeği bu kadın ile cinsel ilişki sırasında gördük diye tanıklık ederlerse bu erkek ve kadını taşlamak gerek" (310-10), **bu namāznı kıldık** hācetimiz revā boldı "bu namazı kıldık hacetimiz gerçekleşti" (73-11).

• Emir kipinde çokluk ikinci şahıs için -InlAr / -UḡlAr eki kullanılmıştır:

müsülman **boluñlar** tañrı te'alağa **bütüñler** "Müslüman olun Tanrı'ya inanın" (440-9), **hatunlarıñız birle yañşı** zindegenlik **kıluñlar** olar birle **yañşı yürüñler** "kadınlarınızla birlikte iyi yaşayın, onların yanında güzelce yürüyün" (205-7), **zor birle fermanlamağay güvāhlık birinler** tip "tanıklık edin diye zorla emir vermeyecektir" (323-9).

• Yeterlik fiilinin olumsuz biçimi *al-* ve *bil-* fiilleriyle yapılmaktadır. Aynı cümlede iki biçimi de görmek mümkündür:

secde **kıla almasa** közi birle imleyü secde kılgan dek kılsa revā bolur "secde edemezse gözüyle işaret ederek secde eden gibi etse doğru olur" (86-12), **kaçan olturup kıla almasa** yatıp közi birle işāret kılip namāz kılmak kirek "ne zaman oturarak kılamazsa yatıp gözüyle işaret ederek namaz kılması gerekir" (16-12), **sevda kıla bilmese** barçası ribā bolur "alış veriş yapmasa hepsi riba olur" (349-7), **kimerse turup namāz kıla almasa kuvveti küçi** bolmasa olturup namāz kılsun ve eger olturup **kıla bilmese** yatıp közi birle imleyü köñli birle saqınıp namāz kılsun "biri ayakta namazını kılamazsa kuvveti gücü

yoksa oturarak namaz kılsın ve eğer oturarak da kılamazsa yatarak göz işaretiyle gönlünde namaz kılsın" (85-6).

- Fiillere "-IncA" ve "-IncAyA kadar" anlamı katan -GUñÇA eki eserde genellikle yuvarlak ünlüyle gelmektedir:

tahāret kılğunça teyemmüm sınar "taharet alınca teyemmüm bozulur" (49-2), *su tapılğunça teyemmüm kılıp namāz kılmağ kirek* "su bulununcaya kadar teyemmüm edip namaz kılmak gerek" (51-8), *anın birle yakın bolmağ revā bolmas anı müslümān kılmağunça* "onu Müslüman etmeyince ona yakınlaşmak doğru değildir" (463-14), *bilmegünçe körmegünçe işitmeklik birle güvāhlık birmek revā bolmas* "bilmeyince görmeyince sadece işitmekle tanıklık etmek doğru değildir" (327-11), *bu kul bahāsın bilgürtmegünçe* "bu kulun değerini belirtmeyince" (361-4), *bir kişi batkunça andāzalık su kalsa* "bir kişi batıncaya kadar su kalsa" (43-12), *koşnuları andağ aytsalar anı birgünçe bizge birgin* "komşuları, ona vereceğine bize ver şeklinde deseler" (391-15), *yüklüg hatun 'ayāl kiltürmegünçe iddeti tamām bolmas* "hamile kadın çocuk doğurmayınca iddet süresi bitmez" (221-6).

- Çağatay metinlerinde gördüğümüz -mAy / -mAyIn "-mAdAn" zarf-fiil ekleri birçok örnekte görülmektedir:

boza içküçi kişi ağzın yalamay su içse ol su neces bolur "içki içen kişi ağzını yalamadan su içse o su pis olur" (44-1), *yumayın kefen kılmağın defn kılma* "yıkamadan kefenlemeden defnetse (118-7), söz *sözlemey yana kopup iki rek'at namāz kılmağ kirek* "herhangi bir şey konuşmadan yine kalkıp iki rekat namaz kılması gerek" (91-15), *ötük kiye bir kiçe kündüz çıkarmayın mesh kılmağ revā bolur* "çizme giyse bir gece gündüz çıkarmadan mesh etmek mümkündür" (45-8), *bu kişi yana ol kişiğe satmayın özge kişiğe satsa dürüst bolmas* "bu kişi yine o kişiye satmadan başka birine satarsa doğru olmaz" (409-11), *kiçe yatmay kündüz olurmey kâfir birle harb kılmağ kirek* "gece yatmadan gündüz oturmadan kafirle savaşmak gerek" (461-11).

- Birçok örnekte pekiştirme edatı *oğ*, *andağ* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır:

andağ oğ boyakçığa ton boyatğalı berse "öylece boyacıya elbise boyatmak için verse" (286-2), *andağ oğ tonçığa ton tiktürgeli berse* "öylece terziye elbise diktirmek için verse" (286-4), *atağa nitek ferzend bolsa anağa andağ oğ ferzend bolur* "ataya nasıl bir çocuksa anaya da o şekilde bir çocuktur" (289-11), *andağ oğ kişi bir kişini vekil kılıp nierge satkım alğalı yiberse* "o şekilde bir kişi başka birini vekil seçip eşya satın almak için gönderse" (374-5).

- -rağ eki Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcükler üzerine de eklenmektedir:

hūbrağı biş kat kılmağ kirek "en iyisi beş defa kılmak gerek" (123-2), *behrağı ol bolur tañ atmay turup tünle niyyet kılma* "en iyisi şudur ki tan atmadan kalkıp gece niyet etmek" (147-1), *rūze tutmağ behterrağ* "oruç tutmak daha iyi" (146-11), *mundağ kişi almasa behrağ bolur* "bunun gibi kişiler almasa daha iyidir" (171-10).

- Elimizdeki yazmada sayılar genel Türkçede olduğu gibidir. Bazı örneklerde değişik durumlarla karşılaşmak mümkündür:

baylarıdın her yılda ikki kem illig kümüş almağ kirek bolur yana miyānesidin yigirmi dört kümüş almağ kirek fakirlerdın on ikki kümüş almağ kirek bolur "zenginlerden her yıl

kırk sekiz gümüş almak gerek, orta hâllilerden yirmi dört, yoksullardan ise on iki gümüş almak gerek" (472-10) parçasında kırk sekiz sayısını göstermek için *ikki kem illig* "iki eksi elli" ibaresi kullanılmıştır.

Ayrıca Türkçe sayıların yanı sıra sık sık Farsça sayılar da kullanılmıştır:

çahār dang kızlarğa tiger du dang bu kişiniñ ata anasığa "dört hisse kızlara düşer iki hisse ise bu kişinin ata anasına" (197-8).

- Soru eki eserde hep yuvarlak biçimdedir:

sünnet mü turur ya farîza mu turur? "sünnet midir yoksa farz mıdır?" (113-4), *bu hatun imdi talāk 'iddeti tutar mu ya ölüğ 'iddeti tutar mu* "bu kadın şimdi boşanma iddeti mi bekleyecek yoksa ölü iddeti mi?" (220-8), *yağşı mu turur yaman zebün mu turur* "iyi midir yoksa kötü müdür?" (356-1).

- Eserde, eş anlamlı veya anlamları birbirine yakın olan sözcüklerin kullanımı dikkate alınmıştır. Genellikle ikilemeler biçiminde kullanılan bu sözcükler çoğunlukla Türkçe + Türkçe veya Türkçe + Farsça / Arapça şeklinde görülmektedirler. Bu yöntemle sözcük dağarcığını genişletmekle birlikte eski sözcüklerin anlamları da açıklanmıştır:

yaman zebün "kötü fena" (356-1), *yawuz zebün* "kötü fena" (384-6), *kutluk mübârek* "kutlu mübarek" (67-9), *yulun olça* "ganimet" (447-16), *ağın tilsiz* "lâl dilsiz" (232-14), *iğilik bîmâr* "hasta rahatsız" (85-3), *küç kuvvet* "güç kuvvet" (87-5), *arık lāğar* "arık zayıf" (114-6), *yuluğ kurban* "kurban" (115-9), *yazuk günâh* "günah" (113-8), *yemiş meyve* "yemiş meyve" (174-9), *oğrı karaççı* "hırsız yağmacı" (49-10), *şeksiz şübhesiz* "kuşkusuz şüphesiz" (10-13), *hesâb sağış* "hesap sayış" (15-1), *arık pāk* "arı temiz" (47-10).

SONUÇ

Tanıtmaya çalıştığımız yazma, içerik ve dil bakımından incelendiğinde hem İslam fıkhi hem de Türk dili açısından faydalı olabileceği kanaatindeyiz. Türk edebiyatının en hacimli fıkhi eserlerinden biri olan bu yazma başta Çağatay edebiyatı olmak üzere genel Türk dili ve edebiyatı açısından da önem arz etmektedir. Eserin asıl nüshası şimdilik elimizde bulunmamaktadır; ancak bulduğumuz bu eksik yazma kendinde barındırdığı geniş dil malzemesiyle Çağatay edebiyatına katkı sağlayabilecek niteliktedir. Söz konusu yazma gibi eserler, Türk dilinin gelişim sürecini aydınlatmakta belirleyici bir rol oynayabileceği kesindir. Yüz bapta İslam fikhını ayrıntılı bir biçimde anlatan bu eser dilsel bakımdan incelenmesi gereken eserlerden biridir. Birçok sözcükte iki farklı biçimin kullanılması bu yazmanın en önemli özelliklerinden biridir. Bu durum Çağatay metinlerinin genel özelliğini yansıtmakla birlikte iki farklı müstensihin kullandığı değişik ağız ve imla özellikleriyle de ilgili olabilir. Eserin dil özelliklerini dikkate aldığımızda asıl nüshanın Çağatay döneminin erken devirlerinde yazıldığı kanaatini oluşturmaktadır. -*AgU* ses grubunun korunması veya görülen geçmiş zamanın çokluk birinci şahsında kullanılan -*mIz* eki Çağatay Türkçesinden ziyade Harezmi metinlerinde gördüğümüz bir durumdur. Kimi örneklerde söz içi /d/ ve sızıcı /d/ seslerinin korunması ise yazmanın d > y değişiminin henüz tamamlanmadığı bir dönemde yazıldığını göstermektedir. Sonuç olarak Çağatay edebiyatının gözlerden kaçmış bu eseri söz konusu edebiyatın zenginliği bir daha gözler önüne sermiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Due to the spread of Islam, in many territories, lots of Islamic works were written. Many of these works, written in Arabic, Persian and Turkish, nowadays, are kept in the libraries of various countries. In this regard, Iranian libraries have a special position in terms of the number of manuscripts. Examining the manuscripts of Iranian public and private libraries reveal many manuscripts written in Turkish, and a significant portion of these manuscripts have been written in the Chagatai language. Poems and prose texts written in the Chagatai language are diverse in terms of subject and content and are available in most Iranian major libraries. This indicates the unique position of the Chagatai language in the past centuries.

One of the works written in the Chagatai language is a book on Islamic jurisprudence, which is the main subject of this paper. This work is kept in The National Library of Iran (NLI), in No.5-29803. This work is one of the largest and most voluminous works, not only among the works in the Chagatai language but also among all jurisprudential works written in Turkish. The writing of the available manuscript, which includes 500 pages, was completed by two scribes, "Mullah Seyyed Ali" and "Mullah Bai Murad", on August 29, 1782. The name and author of the work are not known, and roughly 120 pages have lost. The work is divided into one hundred chapters, however, due to the incompleteness, the titles of twenty-six chapters are not clear. The title of each chapter is in Arabic, and their descriptions are in Chagatai language. Under each chapter, the "issues" are discussed, and then explained in detail. Most of these issues have been studied based on the jurisprudential opinions of Imam Abu Hanifa, Imam al-Shafi'i, Imam Abu Yusuf, and Imam Mohammed bin Hassan. If there are different opinions on a particular subject, their opinions have been mentioned separately.

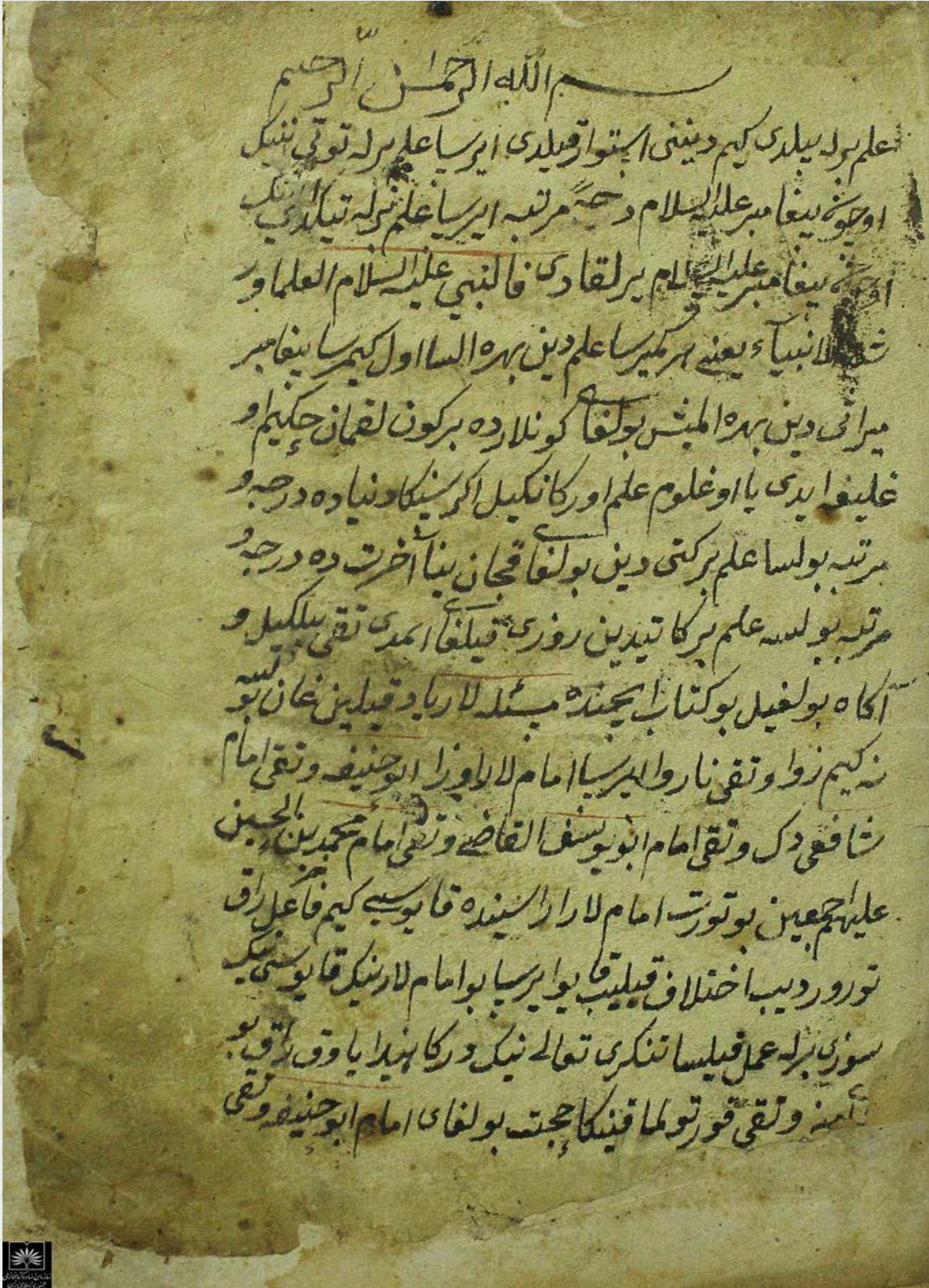
Considering the volume and language of the manuscript, the present work, from different dimensions, is especially important. One of the most important features of this work is that many of its words are written in two different ways. Regarding its linguistic features, we find that the work was written in the early Chagatai period. This is due to some suffixes (*birdimiz* "we gave", *aldımız* "we took", *öldürmedimiz* "we did not kill") and consonants (*kuduk* "well", *adıg* "bear", *bodun* "people", *bedük* "big", *ıdmak* "send") that are often common in Khorezmian Turkic texts. In fact, this work was written in a transition period, the transition period from Khorezmian Turkic to Chagatai Turkic.

KAYNAKÇA

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M. (2007). Bilinmeyen bir fıkıh kitabı çevirisi: Hiyeretü'l-fukaha. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri içinde (s. 119-124). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-ferâdis III dizin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Aydın, A. (2017). Babürlü dönemi fıkıh çalışmalarının ilk örneklerinden biri olarak Babür'ün Mübeyyen Der Fıkh'ı. *Usûl İslam Araştırmaları*, 28, 140-182. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/42199/508330>
- Dehkhoda, A. E. (1993). *Loghatnâme*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Eckmann, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. Sertkaya, O. F. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatay el kitabı* (G. Karaağaç, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-zâdid'e ait Çağatayca bir fıkıh kitabı* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Erbay, F. (2006). Terğibü's- şalât'ın Çağatay Türkçesi ile yazılmış nüshası üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 189-199. Erişim adresi: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/344/334>
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Divânü Lûgati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *Türkçenin XIII. - XVI. yüzyıllar arasında sözcük dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Rahimi, F. (2014). Çağatay Türkçesi ve edebiyatı üzerine bir bibliyografya denemesi. *Turkish Studies*, IX/3, 1157-1218. Doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6321>
- Rahimi, F. (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Rezaei, M. (2020). Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir fıkıh kitabı Mu'allimü'l-Etrak. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 66-78. Doi: <https://doi.org/10.30563/turklad.708918>
- Toparlı, R. & Vural, H. & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Yaldız, H. & Toker, M. (2020). Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir fıkıh metni: Levh-i Mübârek. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 48, 83-103. Erişim adresi: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/1534>

EKLER

Yazmanın ilk sayfası

Örnek Metin (1): Molla Seyyid Ali tarafından yazılan bölümden

وفعلى مست قیلغوجی تورورانی اتینک برلا قیلما لار انیک او
 چون حد واجب بولور ایمدی ینا امام اعظم و امام ابو یوسف
 حلال تورور قولندا انیچا مست قیلور بولسا یکنر باخسوم حلال توتسا کما
 فر بولما سنیا امام محمد و امام شافعی قولندا بو شرب لارین
 شرار حسا پند بولور حرام تورورانی ایچکما ی لار دین امام
 لار اتفاق قیلدی لار مسئله ایمدی قانیو قدوقفا برتمو
 شراب تامسا اول قدوق سو ی بار حرام بولور بار جا
 سیننی چقارماق کیراک ایمدی شراب نی ایچکما کی ستماقی کیراک ایم
 او چون کیراک اشلا تماک بار حرام بولور مکنز اول یر دار و ابولو
 کیم کیشی یا باند بولسا ایچکالی سو بولسا اول کیشی سو سیر تقیدین او
 لار بولسا انیک برلا شراب بولسا اول یر دانی ایچکاک رو بولور او کما
 مقدار نیچا موندین اوزکا هیچ یر دار و بولما سنیا ایچکما کی ستماقی رو
 یوق ینا کیشی مسلمان کیشی نیکل شرابنی توکسا یا قایت سا پلاک قلیسا
 انکا تاوان کیلما سن ینا تر سا جهود شرابنی توکسا تاوان کیلور
 ایمدی کیشی شراب ایچسا خواه مست بولسون خواه مست بولما سو
 پکسان دره حد واجب بولور ینا او جدیدین بر قالغان
 سو حوی کینی

Örnek Metin (2): Molla Bay Murad tarafından yazılan bölümden

پیش قراباشدین بر قراباش پیش احوار بن بر اطا الماق کبراک و ترقی مونداق
 الماقه رو ابو گلشن کلس اول قراباشدین قیمت قبلا کبراک نجا کانتکار ابرسا
 میگرد همکاتیکل ابرسا میند در همدین پنج یک الماق کبراک بولور اما بر اوتا
 غا بجز ابر قراباش یا اون قراباش لاری بار بولسا اول قراباش لار
 نه قیمت قبلسا نجا پنج یک کیلور بولسا آنیک مقدار کبر قراباش الساسا
 هر و بولور نیا پنج یک ارتوق الماق که الماق هم رو ابو گلشن نیا قوی بولسا
 یوند بلیق بولسا اولار نه قیمت قبلا بن نیک سانا پیشین بر اطاق
 هم رو ابوق اما زکوة الوردار و بولور قیمت قویماق کیلسا اما
 موند قیمتین قبلا غنچا دور و ابو گلشن ناکیم یوند بلیق بوز تغار بولسا بر
 جانیک قیمتین قویماق کبراک اندین سوند پنج یک و بولور قراباش یا یوند نیا
 تغار ناکیم الساسا اول پنج یک کیلور در همکاتیبوب الساسا و بولور
 مسله پیش قراباشدین بر قراباش یا پیش بلیق دین بر بلیق یا پیش
 قوی دین بر قوی الساسا ایدر آنی کورماک کبراک اول قراباشدین الغانی
 بلیق قوی الغانی اول پنج یک مقدار کجا کیلور بولسا رو بولور ارقو
 ق کم الورد کیلور بولسا الماق رو ابو گلشن مسله نیا پنج یک الورد
 نیا رسالتون بولسا یا ای تریق بولسا ایدر قیمت قبلا ک
 پیش دین بر الغانی قجان کافر نیا رسالین بولون الساسا لار سلطان